

Culturele veranderingen in Europa

European Values Study

UvT-Societeit, Brussel, 24 mei 2011

Inleiding door Paul de Graaf, hoogleraar sociologie, Tilburg University
Voorzitter Executive Committee van de European Values Study

Vanavond mag ik u vertellen over één van de grotere onderzoeksprojecten aan Tilburg University, de European Values Study. Ik vertel u over dit project en geef enkele actuele resultaten m.b.t. veranderingen in de waarden van Europeanen.

EVS-project

De European Values Study is een internationaal project dat wordt geleid en gecoördineerd vanuit Tilburg University. Met behulp van vragenlijsten worden in alle Europese landen telkens 1500 inwoners ondervraagd over hun waarden en normen. Dat doen we uiterst wetenschappelijk, met secure toevalssteekproeven, die ervoor zorgen dat elke inwoner evenveel kans heeft om mee te doen, en met een nauwkeurig gemonitord vertaalproces, dat ervoor moet zorgen dat de inwoners van Rusland en Azerbeidjan dezelfde vragen krijgen als de inwoners van IJsland en Portugal. Over de strenge standaarden van survey-onderzoek ga vanavond niks zeggen - u moet maar van me aannemen dat het wel goed zit en dat de resultaten betrouwbaar zijn - wel over de uitkomsten van ons waardenonderzoek.

Ruud de Moor grondlegger

De European Values Study bestaat al een hele tijd. Het project werd in de jaren 70 geïnitieerd door een Nederlandse socioloog, professor Ruud de Moor, die bestuurlijk en organisatorisch zijn mannetje stond en ook rector en bestuursvoorzitter is geweest van onze universiteit. Hij wist collega's uit andere landen te interesseren voor dit project, de financiering rond te krijgen, en in 1981 werd de eerste dataronde gehouden, in alle landen van wat toen de EEG heette. De vraag die de bezorgde socioloog en katholiek De Moor wilde beantwoorden was waarin Europeanen nog geloofden nu de vanzelfsprekende rol van de kerk aan het afnemen was. De culturele revolutie van de jaren 60 en 70 had diepe sporen nagelaten in de westerse wereld. Generatieconflicten waren enorm. Was er nog wel gemeenschapszin, ging de moraal er niet aan? Als empirisch socioloog deed hij enquête-onderzoek om deze vraag te beantwoorden. Er werd een vragenlijst opgesteld met vragen over de betekenis van godsdienst in het leven van de Europeanen, over politieke waarden, over tolerantie en conservatisme, over de betekenis van gezin, familie, werk en vrije tijd, enzovoorts. Een belangrijk resultaat was dat het wel mee leek te vallen met het morele verval. Mensen houden van hun gezin en vrienden, vinden hun werk belangrijk, en zijn lang niet zo permissief als men vreesde.

In 1990, 1999 en 2008 werd het onderzoek gerepliceerd, waardoor een unieke tijdreeks is ontstaan. In een toenemend aantal landen werd onderzocht hoe waarden veranderen. De Tilburg University heeft steeds de leiding gehad in deze projecten, daarbij geholpen door een stichting die zorgde voor de nodige financiering. We werken nu samen met onderzoekers in alle landen van Europa; dat zijn er nu 45. De kosten van de dataverzameling worden door hen gedragen wat mogelijk wordt gemaakt door nationale organisaties, zoals onze NWO, door universiteiten, instituten en andere sponsors. Onze Tilburgse stichting heeft ook veel bijgedragen aan de financiering van het onderzoek in landen waar geen financiering kon worden gevonden; dan gaat het voornamelijk over landen in Oost-Europa.

Paradoxe ontwikkeling: convergentie en nationalisme

Wat zijn de belangrijkste uitkomsten van de European Values Study? Op 24 en 25 november 2011 houden we in Tilburg een conferentie waarin de uitkomsten worden gepresenteerd. De conferentie heeft een wetenschapsdag en een algemene publieksdag. Op de publieksdag wordt het eerste exemplaar van de nieuwe Atlas of European Values overhandigd aan de voorzitter van de Europese Raad, de heer Herman van Rompuy. Er zijn voordrachten en interviews en er is een discussie met politici. We zullen ervoor zorgen dat u allen een uitnodiging krijgt. Vandaag licht ik al een tipje van de sluier op. Ik concentreer me op vier belangrijke bevindingen:

- (1) Er zijn nog steeds grote verschillen in waarden in Europa;
- (2) De verschillen hangen voor een groot deel samen met de economische ontwikkeling. Landen van Europa die even rijk zijn, lijken ook wat betreft waarden sterk op elkaar.
- (3) Tussen 1999 en 2008 zien we opnieuw dat er convergentie in waarden optreedt. Dat komt door de sterke economische groei in de landen van Centraal-Europa. Oost-Europa blijft achter.
- (4) Tegelijkertijd constateren we ook dat er toenemende nadruk is op de eigen identiteit. Er is toenemend chauvinisme en toenemend nationalisme.

Een paradox dus – we gaan meer op elkaar lijken maar tegelijkertijd gaan we meer onze eigenheid benadrukken.

Traditie versus moderniteit

Hoe komen we tot de conclusies? Daarvoor is het belangrijk om eerst te laten zien dat er een grote gemene deler zit achter de waarden die een persoon heeft op allerlei gebied. Die grootste gemene deler loopt van traditioneel naar modern. Traditionele waarden uiten zich op tal van terreinen, zoals:

- (a) sterke rolverdeling tussen man en vrouw;
- (b) grote autoriteit voor de kerk;
- (c) weinig tolerantie voor afwijkende keuze en leefstijlen;
- (d) afwijzen van seks buiten het huwelijk;
- (e) weinig vertrouwen in onbekenden.

Zo komen we er achter dat er één grote dimensie zit achter al die persoonlijke waarden. Deze grote dimensie kun je schetsen als lopend van traditioneel/religieus naar modern/seculier. Traditionele waarden zijn familiaal/lokaal, gesloten conservatief, gezagsgetrouw, niet zo geëmancipeerd. Moderne waarden zijn permissief, tolerant, open, kosmopolitisch, gericht op autonomie en zelfontplooiing. Individualisering is een heel belangrijk onderdeel van deze dimensie. Zo maak je onderscheid tussen landen met traditioneel-religieuze waarden en landen met modern-seculiere waarden.

Vervolgens kun je de kaart van Europa gaan maken en dan valt op dat de landen van Noordwest-Europa de meest moderne waarden hebben en de landen in Oost-Europa de meest traditionele waarden. Ook Zuid-Europa is relatief traditioneel, gericht op de familie.

Waarden en economische ontwikkeling

Veel onderzoek richt zich op de verklaring van de verschillen en wat er altijd uitspringt is dat er een sterke samenhang is met het niveau van de economie is duidelijk. Er bestaat een sterke samenhang tussen de score van een land op de waardendimensie en het gemiddelde inkomen in dat land. Hoe rijker een land, des te minder traditioneel zijn de bewoners van dat land. Allerlei institutionele factoren zijn ook van belang. Bijvoorbeeld de religieuze signatuur van een land. Landen met een traditioneel protestantse signatuur, hebben een moderner waardenpatroon dan landen met een katholiek of orthodoxe signatuur. Dit uit zich vooral in opvattingen over morele kwesties zoals euthanasie of abortus. De omvang van de verzorgingsstaat is ook van belang, waarschijnlijk omdat die afhankelijk is van de welvaart in een land en met de economische

afhankelijkheid van de familie. Dit soort institutionele verschillen vallen echter in het niet bij de enorme invloed van de economische ontwikkeling.

De sterke samenhang tussen economie en waarden is de pijler van de zogenaamde moderniseringstheorie: technologische ontwikkelingen hebben een sterke invloed op de economische vooruitgang in een samenleving. Veel andere ontwikkelingen hangen hiermee samen: een stijging van het opleidingsniveau, de opkomst van een middenklasse en de roep om democratie en zeggenschap, zowel in het privé leven als in het openbare leven. De opkomst van massacommunicatiemiddelen zoals de radio, telefoon, televisie en internet hebben daarbij ook een grote rol gespeeld.

Historische omstandigheden

Modernisering is de motor achter veranderingen in waardenpatronen, maar de gegevens laten ook zien dat de wijze waarop en het tempo waarmee veranderingen plaatsvinden ook worden bepaald door historische omstandigheden. We onderscheiden vier types van historische omstandigheden:

- (a) de religieuze signatuur;
- (b) een communistisch of staats-socialistisch verleden;
- (c) een laat-dictatoriaal verleden en
- (d) de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Deze historische omstandigheden drukken een stempel op het waardenpatroon van een land omdat ze de nationale instituties hebben gevormd. Voorbeelden hiervan zijn de organisatie van het maatschappelijk middenveld en het verenigingsleven, de informele banden die burgers onderling hebben, de structuur van de arbeidsmarkt, het overleg tussen werkgevers en werknemers en de invloed van de kerkelijke moraal op de bevolking.

Maslov

Meer theoretisch kan het moderniseringproces worden verklaard met behulp van een cocktail van psychologische, economische en sociologische theorieën. De behoeftehiërarchie van Maslov is bekend: de basisbehoeften van een mens zijn materieel en zo gauw deze materiële behoeften bevredigd zijn komen de immateriële behoeften: affectie, respect en autonomie. De economische onderbouw van technologische ontwikkelingen zorgt zo voor de culturele bovenbouw van culturele veranderingen. Hierbij horen ook ideeën over veranderende afhankelijkheid tussen mensen. Als men familie, burens en kerk niet meer direct nodig heeft voor zijn materiële zekerheid, kan men ook meer eigen plan trekken. Het belang van de eigen autonomie en vrijheid vertaalt zich in tolerantie ten opzichte van de keuzevrijheid van anderen. Een belangrijke conclusie uit onze jongste dataverzameling is dat in West-Europa waardenpatronen zich hebben gestabiliseerd. Er zijn geen sterke ontwikkelingen meer geweest sinds 1990 en 1999. In het zuiden en oosten van Europa, en ook in de landen van Centraal-Europa heeft het moderniseringsproces zich echter voortgezet en zijn waarden minder traditioneel geworden. Dat heeft convergentie tot gevolg, die vooral zichtbaar is bij de jongere generaties. Een interessante tegenbeweging is de groeiende religiositeit in Oost-Europa.

Welzijn

So far so good. Hoe gunstig is deze ontwikkeling? Normatieve vragen als deze zijn niet makkelijk wetenschappelijk te beantwoorden, maar als je kijkt naar het welzijn dat mensen rapporteren met vragen als 'hoe gelukkig bent u?' of 'hoe tevreden bent u over uw leven', dan blijkt dat mensen in de landen met een modern waardenpatroon er beter voor staan. Hun subjectief welzijn is stukken hoger dan dat van Oost- en Zuid-Europeanen. In het verlengde hiervan vraag ik me af of we in Nederland terug zouden willen naar het ordelijke, gestandaardiseerde leven van vóór de grote veranderingen, laten we zeggen naar het leven van de jaren vijftig. Ik denk dat nostalgie hier een slechte raadgever is. De fiets hoefde toen

misschien niet op slot gezet te worden, maar de individuele vrijheid was beslist geringer. De sociale druk van kerk, familie, buurt en werk was groot. Mensen hebben het talent zich in veel omstandigheden gelukkig te voelen, dat weet iedereen die weleens in een ontwikkelingsland is geweest, maar het leven is stukken makkelijker met welvaart en vrijheid.

Trots

Er is echter een opmerkelijke trend die tegen de modernisering ingaat. Ik heb er geen duidelijk antwoord op waar die vandaan komt – misschien kunt u me helpen – maar tegelijkertijd met de modernisering van waarden in Europa constateren dat de identiteit van Europeanen de laatste dertig jaar is veranderd. Steeds meer mensen zeggen dat ze zich in eerste instantie Nederlander voelen, of Brabander, en steeds minder zeggen dat ze zich Europeaan voelen. Europeanen zeggen ook vaker dan vroeger dat ze trots zijn op hun eigen land. Het percentage mensen dat zegt zeer trots te zijn op Nederland is sinds 1980 gestegen van 60 naar 85 procent. Ook hoogopgeleiden die nationaal chauvinisme dertig jaar geleden afwezen, zeggen tegenwoordig trots op Nederland te zijn. Dit zien we in veel andere Europese landen terug.

Identiteit

In de Europese Unie zijn we meer op elkaar gaan lijken, zowel economisch al cultureel, maar we benadrukken de eigenheid steeds sterker. Blijkbaar bestaat er geen Nederlandse identiteit als we het hebben over wat we belangrijk vinden in het leven. Duitsers, Denen, Engelsen en Belgen hebben grosso modo dezelfde waarden en als je de waarden van een Europeaan kent, is het niet te zeggen welke nationaliteit hij of zij heeft. Maar er is wel een sterke 'gevoels'-identiteit. We voelen ons Nederlander en als iemand zegt dat de Nederlandse identiteit bestaat, voelen velen zich tekort gedaan. Ik denk dat je de psycholoog nodig hebt om te verklaren waar deze toegenomen uitingen van nationalisme en identiteit vandaan komen. De groter wordende wereld, de globalisering, de angst geen veilige thuishaven meer te hebben, dat alles doet mensen doet beseffen dat ze hun leefomgeving nodig hebben. Politieke entrepreneurs en media dragen hier aan bij.

Ik las deze week een interview met Barroso in het NRC Handelsblad. Hij zei niet te begrijpen waarom er in Nederland zoveel mensen zijn die Europa afwijzen, terwijl ze er zoveel aan te danken heeft. Hij voorspelde ook de Europa nog belangrijker zal worden. Ik ben benieuwd wat er in de tussentijd met de nationale gevoels-identiteiten gaat gebeuren. De volgende editie van de European Values Study zal hier meer over zeggen.